

Гайдамацький рух в архівних документах: актові джерела

Гайдамацький рух, як одна з форм боротьби за соціальне і національне визволення українського народу, залишив свій відбиток в офіційних документах, періодичній пресі і спогадах сучасників. Обсяг цих джерел досить значний, що обумовлено як хронологічними рамками перебігу руху, так і територіальною розпорошеністю гайдамацьких повстань в межах Речі Посполитої та Російської імперії. Всі їх розглянути в короткому повідомленні важко, тому мова йтиме лише про ділові документи, що зберігаються в архівах України та Російської Федерації: Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаніка, Російському державному військово-історичному архіві, Російському державному архіві давніх актів, Архіві Санкт-Петербурзького відділу Інституту історії РАН, Архіві зовнішньої політики Російської імперії.

Найбільше матеріалів про гайдамацтво зберігається в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві. Говорячи про документальні джерела, що знаходяться у цьому архіві, насамперед, потрібно назвати актові книги гродських і земських, конфедератських і каптурових судів – невичерпне джерело з історії Правобережної України. У фондах Вінницького (ф. 44), Житомирського (ф. 11), Кам'янецького (ф. 38), Київського (ф. 2), Луцького (ф. 25) та Овруцького (ф. 15) гродських та Брацлавського (ф. 43), Житомирського (ф. 10), Кам'янецького (ф. 37), Київського (ф. 3), Кременецького (ф. 22) та Овруцького (ф. 14) земських судів, дослідник знайде скарги, протестації, донесення, позови та інші документи, в яких відбито соціально-економічне і правове становище селян, їх боротьбу за визволення. Вивчення цих документів дає змогу глибше зрозуміти причини і закономірності гайдамацького руху.

Також багато документів, присвячених становищу правобережного селянства у XVIII ст. та причинам появи гайдамацтва, можна знайти у магнатських фондах: Сапег (ф. 48), Потоцьких (ф. 49), Любомирських (ф. 236), Мнішків (ф. 250), Тарло (ф. 254).

Чимало актів про переслідування православного населення Правобережної України, примушування його до прийняття унії, а також про відчайдушний опір, який воно чинило польським магнатам і шляхті, католицькому й уніатському духовенству, зосереджено у фонді Київської духовної консисторії (ф. 127). З донесень, протестів, маніфестацій, промеморій та інших документів, що надходили до консисторії, чується невдоволення релігійною політикою, яку проводила влада. Проте

духовенство, до якого зверталось населення зі своїми скаргами, рідко проводило розслідування, тому цей процес згаданими документами розкривається не повністю.

Цілі справи про напади гайдамаків на маєтки магнатів та шляхти, про участь у гайдамацькому русі селян і запорозьких козаків, про повстання 1768 р. під керівництвом Максима Залізняка та Івана Гонти, про придушення гайдамацького руху й організацію розправи над його учасниками знаходяться у фонді Київської губернської канцелярії (ф. 59). Багатством і різноманітністю відомостей привертають увагу протоколи допитів гайдамаків та присуд Київської губернської канцелярії [1] донесення, реляції, листи польської шляхти київському генерал-губернатору Ф. Воєйкову, в яких вони просять дозволу перейти через Білгородський форпост на Лівобережжя під охорону російських військ [2].

Так, у справах вказаного фонду Києво-Печерська фортеця згадується як місце ув'язнення гайдамаків. Тут вміщено листування про утримання в'язнів, їх покарання і відправлення до Сибіру, втечі гайдамаків з фортеці та під час конвоювання [3].

Велика роль у розгортанні гайдамацького руху належала запорозьким козакам. Деякі справи фонду Київської губернської канцелярії, а також Архіву Коша Нової Запорозької Січі (ф. 229) з усією очевидністю підтверджують положення, що запорожці були керівною і цілеспрямовуючою силою в повстанському русі, хоча основу гайдамацьких загонів становили селяни. Листування Коша з Ф. Воєйковим, П. Рум'янцевим, з польськими губернаторами, а також внутрішнє січове листування зосереджене в кількох окремих справах [4].

Документи Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, зокрема Другої Малоросійської колегії (ф. 54), свідчать, що гайдамацький рух не обмежувався лише Правобережною Україною, він поступово поширювався і на Лівобережжя. На підтвердження вище сказаного можна навести рапорт сотника другої полкової сотні Лубенського полку Скаржинського від 30 серпня 1768 р. про збройну сутичку з гайдамацьким загоном біля слободи Капустяної Лубенського полку. Регулярне військо під час цієї акції зазнало поразки, гайдамаки захопили коней та зброю [5]. Окремі відомості про дії гайдамаків на Лівобережній Україні можна відшукати й у фондах Генерального військового суду (ф. 56) та сотенних канцелярій (ф. 64).

Також потрібно зазначити, що у повстанні 1768 р. брали участь не лише українські селяни та запорозькі козаки, але й жителі Слобідської України. Це підтверджують матеріали фондів Київської губернської канцелярії [6] та Слобідсько-Української губернської канцелярії (ф. 1710). Зокрема, в останньому містяться ордери слобідсько-українського генерал-губернатора Є. Щербиніна та листування про вжиті заходи для зміцнення укріплень (рапорти про ремонт фортець, забезпечення зброєю та боєприпасами тощо).

Аналогічні документи про становище селян Правобережної України і про повстання 1768 р. можна знайти серед матеріалів Архіву фортеці Св.

Єлизавети (ф. IX) та збірки документів М. Максимовича, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Зокрема привертають увагу донесення Канівського Покровського монастиря переяславському єпископу про наїзд на монастир уніатського ігумена з військом і примушування прийняти унію [7], рапорт Лубенської полкової канцелярії про напад гайдамаків на двір дружини військового товариша Яблунівської сотні Ковалевської [8], протоколи допитів полковником Нижньгородського карабінерного полку Паніним 23 жовтня – 6 листопада 1768 р. захоплених під Бердичевом запорозьких козаків, які брали участь у Коліївщині [9].

Як відомо, у 1768 р. під гаслом захисту католицизму, шляхетських прав та визволення Польщі з-під впливу Росії в м. Бар організувалася конфедерація, яку очолили Ю. Пулавський і брати Красинські. Дії конфедератів, як свідчать документи відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника, супроводжувалися пограбуванням населення, вигнанням православних священників з приходів, руйнуванням їх будинків і церков. “Конфедерати, – писав канівський міщанин Сидір Іванович, – напали на православних, загрожували їх життю і здоров’ю, катували їх, били, грабували, калічили і вбивали. Вони чинили по всій Україні й інші різні жорстокості” [10]. Це згодом були змушені визнати й самі учасники конфедерації. В їхньому універсалі від 16 листопада 1769 р. читаємо: “Свавільні ватаги людей осмілюються зловживати поважним іменем конфедератів. (Вони) не лише до цього часу безкарно чинять усякі грабунки, здирства і бешкети в різних місцях та завдають обивателям і злиденному поспільству нестерпні утиски, а й нечесно, фальшиво і брехливо позичають собі по волі великих шляхетних, славнозвісних, характерних і удостоєних честі мужів тієї ж Генеральної конфедерації і від їхнього імені видають платіжні зобов’язання і забирають фураж” [11]. 29 травня 1768 р. М. Репнін звернувся до учасників Барської конфедерації з відозвою, в якій повідомляв рішення Катерини II придушити конфедерацію [12].

Документи про соціально-економічне і політичне становище в Польщі і на Правобережній Україні напередодні і під час Коліївщини, про барську конфедерацію і гайдамацький рух загалом містяться й у Російському державному військово-історичному архіві. Вони, здебільшого, знаходяться у таких фондах: Журнальна частина канцелярії Військової колегії (ф. 2), Військова (таємна) експедиція Військової колегії (ф. 20), особисті фонди М. Салтикова (ф. 41), П. Рум’янцева (ф. 44) і Б. Х. Мініха (ф. 47). Це, насамперед, листування П. Рум’янцева з київським генерал-губернатором Ф. Воейковим про дії конфедератів у 1768 р., ордери М. Салтикова командирам і начальникам підрозділів підлеглих йому військ і рапорти від них, листи М. Салтикова до російського повноважного посла Польщі М. Репніна, листи П. Рум’янцева до М. Салтикова про воєнні дії в Польщі і

концентрацію російських військ на Україні, а також таємні рапорти М. Салтикова Військовій колегії (1766–1769 рр.).

У фонді Військової (таємної) експедиції Військової колегії зберігаються матеріали про формування і дії корпусів генералів М. Салтикова та М. Кречетникова (маршрути, журнали бойових дій тощо). Тут же знаходиться рапорт П. Рум'янцева Військовій колегії від 15 липня 1768 р. про розгром полковником Протасовим загонів Журби і Швачки на Правобережній Україні [13], рапорт київського генерал-губернатора Ф. Воейкова Військовій колегії від 29 липня 1768 р. про захоплення гайдамаків під Богуславом та про збройні сутички з гайдамацькими загонами, які відмовлялися здатися [14].

З документів особистого фонду П. Рум'янцева, насамперед, потрібно згадати укази Катерини II, в яких викладається ставлення до конфедератів і до гайдамаків. Так, якщо від конфедератів, які під ударами гайдамаків утікали на Лівобережжя, пропонувалося брати письмові зобов'язання [15], то з повстанцями наказувалося поводитися “как с прямыми разбойниками” [16]. В указі Катерини II від 1 травня 1769 р. йшлося про використання запорожців – учасників гайдамацького руху у війні з Туреччиною [17].

У Російському державному архіві давніх актів документи про гайдамацтво можна відшукати в таких фондах: Кабінет міністрів Її Імператорської Величності (1731-1741 рр.) (ф. 177) – про придушення повстання Верлана; Справи про Україну (ф. 13) – листи П. Рум'янцева до Катерини II про придушення повстання 1768 р.; Справи про Польщу і Литву (ф. 12) – виписки з польських газет за 1735–1768 роки, документи про утиски православних католиками та уніатами, про боротьбу з барськими конфедератами. Серед документів останнього фонду потрібно окремо виділити листування польського короля з польським послом у Петербурзі Псарським [18].

Досить цікаві матеріали про гайдамацький рух та участь у ньому запорозьких козаків зберігаються в Архіві Санкт-Петербурзького відділу Інституту історії РАН. Це, насамперед, листування київського генерал-губернатора Ф. Воейкова з кошовим отаманом про заходи, які б не допустили приєднання запорозьких козаків до гайдамацького руху, а також про затримання й покарання учасників цього руху, ордери П. Рум'янцева до Коша Запорозької Січі про покарання козаків, що брали участь у нападі на м. Балту, листи чигиринського старости князя Яблоновського до кошового отамана з проханням захистити його маєтності від гайдамацьких нападів.

Для всебічного висвітлення явища гайдамацтва, зокрема його міжнародного резонансу, виняткове значення мають документальні матеріали Архіву зовнішньої політики Російської імперії. Вони зосереджені у фондах Колегії іноземних справ (Зносини Росії з Польщею, ф. 79). Це, насамперед, листування М. Рєпніна з М. Паніним, Ф. Воейковим, П. Рум'янцевим, генерал-майором С. Апраксїним, генерал-майором М. Кречетниковим, російським послом у Туреччині О. Обресковим та ін. У листах М. Рєпніна до М. Паніна йдеться про становище в Польщі і на Правобережній Україні під час Коліївщини, про заходи проти гайдамаків. Про організацію боротьби з гайдамаками, в тому числі й з учасниками

нападу на м. Балту, говориться в листуванні М. Рєпніна з М. Кречетниковим. Серед інших документів потрібно назвати лист переяславського єпископа Гервасія до генерал-майора М. Кречетникова про свавілля конфедератів, який проливає деяке світло на причини вибуху повстання коліїв [19].

В архівних фондах також містяться матеріали, які розповідають про дії гайдамацьких загонів, очолюваних С. Неживим, М. Швачкою, І. Бондаренком на Київщині, Поділлі та Брацлавщині [20].

Таке в загальних рисах коло актових джерел, які стосуються гайдамацького руху. За походженням їх можна розподілити на дві групи. До першої, кількісно невеликої, але вагомій за своїм змістом групи, відносяться документи самих гайдамаків, селян і міщан – універсали, звернення, свідчення, скарги та ін. Зокрема, привертають увагу звернення до селян із закликком озброюватись і приєднуватись до повстанців, універсали Максима Залізняка, заяви селян про взяття на поруки учасників гайдамацького руху тощо. Дуже багаті на різноманітні факти свідчення гайдамаків. У них дослідник знайде відомості і про склад гайдамацьких загонів, і про їхні дії та багато інших даних про організацію повстанців. Проте цю інформацію слід використовувати з обережністю. Потрібно враховувати, що вказані свідчення записували царські чиновники, а також і те, що гайдамаки не про все розповідали, нерідко намагалися заплутати слідство. Більше довіри викликають скарги, подані до урядових установ. У них, як правило, відбивається становище селян, ті утиски, яких вони зазнавали від панів.

Друга, кількісно більша група, включає документи адміністративних, військових і судових установ шляхетської Польщі, царської Росії та гетьманського уряду. Це укази, ордери, повідомлення, промеморії, листи, рапорти, нарешті, скарги про наїзди гайдамацьких загонів на панські маєтки, про збройні сутички, укази Військової колегії та інші документи з приводу розшуків і приборкання гайдамаків, екстракти слідчих справ і судові рішення про покарання учасників гайдамацтва. Незважаючи на тенденційність, ці документи дають великий фактичний матеріал, зокрема, про розмах повстань, про особливості методів боротьби з ними в обох державах, а також надають можливість співставити і порівняти різні види джерел, які описують події гайдамацького руху.

Протягом двох століть багато з названих тут документів було опубліковано або використано у монографіях та інших дослідженнях. Найбільше їх вміщено в таких виданнях як “Архив Юго-Западной России”, “Сборник Императорского Русского Исторического Общества”, “Киевская старина”, “Основа”, “Русский архив”, “Записки наукового товариства ім. Шевченка”, “Записки історично-філологічного відділу ВУАН” та ін. Проте й дотепер чимало актових джерел з історії гайдамацького руху залишається поза увагою дослідників. Зокрема, подальшого дослідження й публікації вимагають документи, які знаходяться у фондах Російського державного архіву давніх актів (Справи про Україну, ф. 13; Справи про Польщу і Литву, ф. 12), Російського державного військово-історичного архіву (Журнальна частина канцелярії Військової колегії, ф. 2;

Військова (таємна) експедиція Військової колегії, ф. 20); Архіву зовнішньої політики Російської імперії (Зносини Росії з Польщею, ф. 79).

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 59, оп. 1, спр. 5520–5522.
2. ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 5514, арк. 3.
3. ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 5516, 5520, 5526.
4. ЦДІАК України, ф. 229, спр. 227-229.
5. ЦДІАК України, ф. 54, оп. 3, спр. 3016, арк. 2-4.
6. ЦДІАК України, ф. 59, спр. 4884, арк. 133-134.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. II, спр. 3926, арк. 1-3.
8. ІР НБУВ, ф. II, спр. 2629, арк. 1, 30.
9. ІР НБУВ, ф. II, спр. 5845-5909.
10. Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника (далі – ВР ЛННБУ ім. Стефаника), ф. Оссолінських, № 1408/II, арк. 338-342.
11. ВР ЛННБУ ім. Стефаника, ф. Дідушицьких, № 142/121, арк. 77.
12. ВР ЛННБУ ім. Стефаника, ф. Оссолінських, № 1408/II, арк. 299-303.
13. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА), ф. 20, оп. 1, спр. 816, арк. 33-34.
14. РДВІА, ф. 20, оп. 1, спр. 816, арк. 36.
15. РДВІА, ф. 44, оп. 3, спр. 28, арк. 1-3.
16. РДВІА, ф. 44, оп. 3, спр. 61, арк. 4.
17. РДВІА, ф. 44, оп. 3, спр. 63, арк. 1.
18. Російський державний архів давніх актів, ф. 12, спр. 136.
19. Архів зовнішньої політики Російської імперії (далі – АЗПІ), ф. 79, оп. 6, спр. 933, арк. 175-177.
20. АЗПІ, ф. 79, оп. 6, спр. 932, арк. 84-88.

Анатолій Петровський (Южноукраїнськ),
краєзнавець

Неймовірна доля зниклої визначної історичної пам'ятки

З розвитком релігійного життя будівництво культових споруд завжди згуртовувало поселення. Біля таких споруд на свята і в тривожні дні збиралася вся громада. Не були виключенням і запорозькі землі. Тому на оздоблення своїх церков населення запорозького краю не шкодувало коштів.

З експансією царської Росії на землі Запоріжжя імперська влада розуміла, що ліквідація церков запорозьців буде одним з чинників встановлення повного контролю на даній території. В 20 вип. збірки «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» автором піднімалося питання локалізації місця знаходження Гардової церкви.